

Met lichaam en geest

De rituele competentie van geestelijk verzorgers

J. W. G. Körver, E. Olsman & X. J. S. Rosie

Eburon
Utrecht 2021

UCGV

Universitair Centrum
voor Geestelijke Verzorging

ISBN 978-94-6301-373-4

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2021. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoudsopgave

Met lichaam en geest	9
<i>Sjaak Körver, Erik Olsman & Sujin Rosie</i>	
Deel 1 Praktijk en analyse	17
Een ritueel van celreiniging na een suïcide	19
<i>Ton Bersee</i>	
Teruggaan om thuis te komen	28
<i>Bart Hetebrij</i>	
Rituelen in de palliatieve fase	37
<i>Betty Morel</i>	
Herhaling van een ritueel na een jeugdtrauma	44
<i>Joke Zuidema, Martin Walton & Sjaak Körver</i>	
Een laboratorium zonder kaarsjes	50
<i>Niels den Toom</i>	
De plaatsbekleder	52
<i>Marieke Termeer</i>	
Rituelen in bijzondere situaties	59
<i>Beatrijs Hofland</i>	
Verbindingsofficier	66
<i>Frans Broekhoff & Sjaak Körver</i>	
“Ik laat je niet gaan, tenzij je me zegent” (Gen. 32)	73
<i>Marie-José van Bolhuis</i>	

Rituelen door geestelijk verzorgers: wat doen ze eigenlijk? <i>Sjaak Körver & Erik Olsman</i>	79
‘Ik en de ander’ <i>Anieljah de Kraker-Zijlstra</i>	86
Deel 2 Onderzoek	87
Van reciteren tot mediteren <i>Renske Kruizinga</i>	89
Definities, dimensies en kwaliteiten van rituelen <i>Martin Hoondert</i>	102
Leren ritualiseren <i>Joanna Wojtkowiak</i>	112
De Rituele Rijkdom van het hindoeïsme <i>Deborah de Koning</i>	122
Rituele spiritualiteit in de geestelijke verzorging <i>Thomas Quartier</i>	124
De rituele driehoek <i>Brenda Mathijssen</i>	135
Gods werk of mensenwerk? <i>Jos Moons</i>	147
Ervaren van onbekende rituelen <i>Iris Wierstra</i>	155
Deel 3 Onderwijs	157
Inventarisatie van onderwijs in ritueel handelen <i>Sujin Rosie</i>	159
De grenzen van rituele vernieuwing <i>Joanna Wojtkowiak</i>	197

Inhoudsopgave	7
Gedoseerd op eigen benen leren staan <i>Lenneke Post</i>	208
Ritueel als interreligieuze ruimte <i>Sjaak Körver</i>	210
Afscheidsrituelen op afstand <i>Stefan Gärtner</i>	223
Lichamelijk voorgaan <i>Riëtte Beurmanjer</i>	233
Rituele competentie in het HBO-theologie onderwijs en de beroepspraktijk en opleiding van de geestelijk verzorger <i>André Mulder</i>	244
Rituele kracht: het mysterie tot bewustzijn brengen <i>Bernice Brijan</i>	258
Deel 4 Beroepsstandaard	261
Rituele competentie – een werkdefinitie <i>Sam Goyvaerts</i>	263
Rituelen en competenties in meervoud <i>Ralf Smeets & Martin Walton</i>	273
Rituele sensitiviteit in detentie <i>Fons Flierman</i>	282
De rituele competentie van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht <i>Erik Loch en Pieter Vos</i>	289
“Ik houd het kleine ritueel in ere” <i>Annemarieke van der Woude</i>	297
Rituele competentie bij geestelijke verzorging thuis <i>Karin Seijdell</i>	304

Proeftuin en oefenplaats <i>Nelleke ten Napel-Roos</i>	313
De rituele competentie van geestelijk verzorgers <i>Erik Olsman & Sjaak Körver</i>	314
Personalia	321

Met lichaam en geest

De rituele competentie van geestelijk verzorgers

Sjaak Körver, Erik Olsman & Sujin Rosie

Rituelen gaan over verbinden. (...) Het gaat over zorg dragen voor momenten in een zee van tijd en in een zee van leven.

Een ritueel kan die zorg daarbij veruitwendigen, openbaar maken, deelbaar maken met anderen.

Wir sind die Bienen des Unsichtbaren (Rainer Maria Rilke).

(...) Rituelen zijn de honing van de tijd.

(Olyslaegers, 2018, pp. 8 vv)

Kort na de oprichting in het najaar van 2018 van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging (UCGV), een samenwerkingsproject van de Tilburg School of Catholic Theology en de Protestantse Theologische Universiteit, viel het besluit om de eerste twee jaar van het centrum in het teken van rituelen te plaatsen. Daar waren verschillende redenen voor. Allereerst, het UCGV wil zich bewegen op het grensvlak van praktijk en theorie, op het vlak waar de praktijk van, het onderzoek naar en het onderwijs in geestelijke verzorging elkaar raken, beïnvloeden en inspireren. Een tweede doel van het centrum is om de verschillende werkvelden van geestelijke verzorging met elkaar in gesprek te brengen, waardoor verschillen én overeenkomsten aan het licht komen en wellicht een werkveldoverstijgend verhaal kan ontstaan. Daarbij ontstond de gedachte dat een concreet thema – in dit geval rituelen – beide doelen in praktische zin zou kunnen dienen, zodat het UCGV zich niet zou verliezen in theoretische beschouwingen maar juist de complexiteit en rijkdom in de ontmoeting tussen praktijk, onderzoek en onderwijs maximaal zou benutten. Bovendien was in het Case Studies Project Geestelijke Verzorging (CSP) gebleken dat rituelen een belangrijk onderdeel van het werk van geestelijk verzorgers vormen, en dat – zonder uitzondering – in alle werkvelden. En ondanks deze observatie uit de praktijk blijkt er tot op heden weinig (empirisch) onderzoek te zijn verricht naar inhoud, methodiek, doelen en resultaten van rituele handelingen door geestelijk verzorgers.

Deze overwegingen hebben geleid tot twee activiteiten: een expertmeeting in oktober 2019 en een (online) conferentie in oktober 2020. In enkele rondes zijn tijdens de expertmeeting in 2019 een dertigtal geestelijk verzorgers en onderzoekers met elkaar in gesprek gegaan. Enige

conclusies van deze bijeenkomst waren dat de rituele praktijk van geestelijk verzorgers zeer rijk is, dat er weinig onderzoek naar is gedaan, en dat veel rituele theorieën afgestemd zijn op de grote levensbeschouwelijke tradities maar minder op de praktijk van geestelijke verzorging. De belangrijkste conclusie was dat in de *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger* (VGVZ, 2015) de benodigde rituele competentie niet apart wordt vermeld. Omdat rituele competentie zich precies op het raakpunt van praktijk, onderzoek en onderwijs bevindt, is deze kwestie vervolgens gekozen als thema op de volgende conferentie, een jaar later. Tijdens die conferentie hebben geestelijk verzorgers, onderzoekers en docenten uit de wereld van academie en HBO het thema vanuit verschillende perspectieven verder verkend, beschreven en geanalyseerd.¹ Een deel van de inleidingen tijdens beide bijeenkomsten plus enkele andere bijdragen zijn in deze bundel bijeengebracht. Het brengt het thema rituele competentie – althans binnen het UCGV – tot een voorlopig eindpunt. Onze hoop is, dat deze bundel en de hierin verzamelde inzichten zullen bijdragen aan de verdieping van de rituele praktijk van geestelijk verzorgers, het onderzoek op dit gebied zullen stimuleren, het onderwijs in deze competentie zullen inspireren, en vooral de reflectie over de plaats en invulling van rituele competentie in de Beroepsstandaard zullen onderbouwen. Deze bundel is de tweede die door het UCGV is gepubliceerd. De eerste betrof het Case Studies Project en was mede naar aanleiding van een internationale conferentie ontstaan. Ook die eerste bundel bevindt zich op het kruispunt van praktijk, onderzoek en onderwijs (Kruizinga et al., 2020).

De bundel is in vier delen onderverdeeld: praktijk, onderzoek en theorie, onderwijs, beroepsstandaard. In Deel I (praktijk) zijn acht praktijkbeschrijvingen opgenomen, afgesloten door een korte reflectie op enkele rode draden in die beschrijvingen. *Ton Bersee* beschrijft de overwegingen bij en de uitvoering van een celreinigingsritueel na een suïcide in een gevangenis en maakt zichtbaar hoe een dergelijk ritueel van belang is voor het leef- en werkklimaat in een penitentiaire inrichting. *Bart Hetebrij* beschrijft hoe militaire veteranen deelnemen aan een ritueel in het gebied waar hun militaire missie ooit plaatsvond en hoe deze wandeling of mars – in Libanon en in Srebrenica – hen eindelijk weer thuisbrengt. *Betty Morel* laat zien hoe heel diverse rituelen, los van een specifieke levensbeschouwelijke achtergrond, gasten in een hospice ondersteunen bij het afscheid nemen in hun laatste levensfase. *Joke Zuidema*, *Martin Walton* en *Sjaak Körver* bieden een beschrijving van de wijze waarop een ritueel

1 Verslagen in indrukken van beide bijeenkomsten zijn te vinden op de website van het UCGV: <https://ucgv.nl/conferentie-rituele-competentie-in-de-geestelijke-verzorging/>.

een bewoner van een verpleeghuis helpt om in het reine te komen met een jeugdtrauma, en dat juist de herhaalde uitvoering van het ritueel het begeleidingsproces van deze vrouw met toenemende dementie op de langere termijn ondersteuning biedt. *Marieke Termeer* staat stil bij haar maandelijks rituele aanbod aan iemand met een verstandelijke beperking. De nauwkeurige uitvoering van het ritueel, de precieze ordening van de ruimte en de helderheid van de geestelijk verzorger bieden houvast voor deze man, iets wat door de video-interactie-begeleiding wordt bevestigd. *Beatrijs Hofland* presenteert een handleiding voor de uitvoering van afscheidsrituelen zoals die door haar en een collega zijn ontwikkeld tijdens de eerste lockdown van de coronacrisis. De handleiding is zodanig dat collega's in de zorg en naasten zich kunnen redden, iets in handen hebben, op het moment dat een geestelijk verzorger (fysiek) niet beschikbaar is. *Frans Broekhoff* en *Sjaak Körver* bieden een gedetailleerde beschrijving van een ziekenzegening die op de intensive care plaatsvindt. Maar meer nog ligt de nadruk op de interacties rondom een dergelijk ritueel in een hoogtechnologise omgeving, waarin de geestelijk verzorger zich als een verbindingsofficier beschouwt. En ten slotte presenteert *Marie-José van Bolhuis* drie situaties binnen de ggz, waarbij het zegenritueel centraal staat. Daarbij maakt zij gebruik van de basisbetekenis van het Latijnse woord voor zegenen, *benedicere*, zeggen dat het goed is, dat het goed komt. In het afsluitend hoofdstuk van dit eerste deel omschrijven *Sjaak Körver* en *Erik Olsman* vier rode draden die zij in de praktijkbeschrijvingen waarnemen: geestelijk verzorgers voeren het 'vuile werk' uit, rituelen spelen met een andere werkelijkheid, in rituelen spelen oerelementen en dagelijkse objecten een centrale rol, en in hun rituele functie genieten geestelijk verzorgers een erkende rol.

In Deel II, waarin onderzoek naar en theorie over ritueel centraal staan, zijn zes hoofdstukken opgenomen die het fenomeen ritueel vanuit verschillende perspectieven belichten en elkaar daarin aanvullen. De eerste bijdrage in dit deel is van de hand van *Renske Kruizinga*. Zij inventariseert wat er aan ritueel aan de orde komt in de casestudy's uit het Case Studies Project. Het biedt een eerste empirische blik op de rituele praktijk van geestelijk verzorgers in Nederland. Haar onderzoek biedt geen representatief beeld, maar duidelijk is dat ritueel – zeker ook in het eigen professioneel bewustzijn van geestelijk verzorgers – belangrijk is. Ook blijkt dat geestelijk verzorgers zelf zich (te?) weinig realiseren welke belangrijke bijdrage in de begeleiding van mensen zij op deze manier hebben. Overigens, een aantal van de praktijkbeschrijvingen uit Deel I zijn afkomstig uit het Case Studies Project (*Zuidema, Termeer, Broekhoff*) of zijn geïnspireerd door de deelname aan het project (*Van Bolhuis*). *Martin*

Hoondert probeert het fenomeen ritueel in zijn bijdrage niet zozeer met behulp van een definitie te benaderen, maar brengt het rituele gebied in kaart door functies, vindplaatsen, dimensies en kwaliteiten van rituelen op een rij te zetten. Hij licht deze verschillende perspectieven toe aan de hand van de praktijk van een ziekenzegen. Uiteindelijk presenteert hij toch een definitie. In het derde hoofdstuk binnen Deel II gaat *Joanna Wojtkowiak* in op de vraag hoe een geestelijk verzorger een nieuw ritueel zou kunnen ontwerpen of een bestaand ritueel zou kunnen herontwerpen. Ritualiseren is daarbij een centraal concept, in welk proces zij drie fasen onderscheidt: het identificeren van de rituele behoefte of de aanleiding tot het ritueel; het daadwerkelijk (her)ontwerpen; en uiteindelijk de uitvoering of *performance* van het ritueel. Dit proces van ritualiseren vat zij samen in een schema dat voor een geestelijk verzorger een goede handleiding kan zijn. In het volgende hoofdstuk staat *Thomas Quartier* stil bij de rituele spiritualiteit in de geestelijke verzorging, met aandacht voor dimensies, repertoires en rollen. Hierbij zijn de dimensies van het ritueel van belang bij de diagnostiek, wijzen de rituele repertoires op de enscenering, en stimuleren de rollen tot reflectie bij de geestelijk verzorger. De drie stappen worden helder samengevat in drie schema's. Deze bijdrage wijst op het bijzondere belang van de ritueel-spirituele beleving en competentie van de geestelijk verzorgers, vooral in de huidige samenleving waarin sprake is van zeer pluriforme levensbeschouwelijke belevingswerelden bij cliënten. In haar bijdrage vraagt *Brenda Mathijssen* aandacht voor de zogenaamde rituele driehoek. Eerst vraagt zij aandacht voor de drie kwaliteiten van het ritueel (de psychohygiënische, de sociale, en de noëtische of symbolische), die zij ontleent aan het werk van Corja Menken-Bekius (1998). Daarnaast bespreekt zij de rituele driehoek (handeling, voorwerp, plaats). Met behulp van de drie kwaliteiten en de driehoek zijn zowel bestaande rituelen te analyseren als nieuwe rituelen te ontwerpen. In het laatste hoofdstuk van dit Deel II vraagt *Jos Moons* aandacht voor het zogenaamde *ex opere operato*-principe. Dit principe is ontleend aan de katholieke traditie (en als zodanig ook vastgelegd in het kerkelijk recht), en wordt gehanteerd bij de reflectie op de sacramenten. Het principe benadrukt dat het sacrament (en *mutatis mutandis* een ritueel) niet enkel van de voorganger afhangt (van diens heiligheid, creativiteit of authenticiteit), maar dat het een eigen werkzaamheid heeft. Dit principe kan helpen bij het nadenken over rituele competentie, omdat het voorkomt dat geestelijk verzorgers een te grote druk leggen op zichzelf als persoon, of op het unieke van elke situatie.

In Deel III wordt de focus verlegd naar het onderwijs in rituele competentie. Dit deel begint met een inventarisatie door *Sujin Rosie* van

het onderwijs in rituelen en rituele competentie aan de universitaire en HBO-opleidingen voor geestelijke verzorging in Nederland. Zowel qua omvang als inhoud verschilt dit onderwijs sterk. Het volgende hoofdstuk vormt de tweede bijdrage van *Joanna Wojtkowiak* aan deze bundel, waarin zij voortbouwt op haar eerdere bijdrage. Nu onderzoekt zij hoe geestelijk verzorgers(-in-opleiding) kunnen leren om bewust en zorgvuldig te ritualiseren, dat wil zeggen leren hoe zij enerzijds goed afstemmen op de vragen van de betrokkenen en anderzijds zorgvuldig omgaan met het hergebruik van bestaande rituelen en het ontwerp van nieuwe. Vervolgens vraagt *Sjaak Körver* aandacht voor het perspectief dat – in ieder geval in de praktijk – rituelen als interreligieuze ruimte kunnen functioneren, dat in de crisissituaties waarin rituelen aan de orde zijn, mensen elkaar herkennen in hun existentiële vragen en behoeften en een ritueel een gastvrije ruimte biedt voor deze ontmoeting. De volgende bijdrage in Deel III is van de hand van *Stefan Gärtner* die naar aanleiding van de coronacrisis nadenkt over de vraag hoe rituelen tot stand kunnen komen als fysieke nabijheid onmogelijk is, wat geestelijk verzorgers kunnen leren door de experimenten met rituelen tijdens de eerste lockdown in het voorjaar van 2020, en wat dit betekent voor hun rituele competentie. *Riëtte Beurmanjer* vraagt met het oog op het onderwijs in rituele competentie bijzondere aandacht voor de lichamelijke, waarbij het niet alleen gaat om de ruimte waarin een ritueel plaatsvindt, of de objecten die een rol spelen, maar ook om lijf en leden van de deelnemers (inclusief de voorganger), hun bewegingen, handelingen, stemmen en hun zintuiglijke ervaringen. Deze choreografie scheidt (ruimte voor) betekenis. In het slothoofdstuk van dit deel, dat tevens een mooie overgang vormt naar Deel IV, reflecteert *André Mulder* op het begrip competentie. Daarnaast laat hij zien hoe in het HBO-theologie-onderwijs de voorbije jaren geprobeerd is om de competentie op het gebied van ritueel handelen nauwkeurig te omschrijven, niet alleen in doelen of eindtermen maar ook in indicatoren die toetsbaar zijn. Tevens maakt hij duidelijk dat een (rituele) competentie in termen van doelen en indicatoren steeds moet worden bijgesteld naar gelang van de veranderingen in samenleving en levensbeschouwelijk landschap.

In Deel IV wordt de blik scherp gesteld op de *Beroepsstandaard*. In het eerste hoofdstuk presenteert *Sam Goyvaerts* een werkdefinitie van de rituele competentie. Hij was het die tijdens de expertmeeting in oktober 2019 constateerde dat in de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* (2015) een aparte rituele competentie ontbreekt. In zijn bijdrage licht hij zijn werkdefinitie toe, met de uitdrukkelijke uitnodiging deze als de aanzet tot dialoog te zien – een dialoog waarin zowel geestelijk verzorgers, onderzoekers en de beroepsvereniging betrokken dienen te zijn. In de tweede bijdrage in

dit deel vragen *Ralf Smeets* en *Martin Walton* zich af hoe rituelen een plek (kunnen) krijgen in de Beroepsstandaard en vestigen zij de aandacht op het belang van de esthetische competentie in het werken met rituelen. In de volgende bijdragen belichten vertegenwoordigers uit een aantal werkvelden aspecten van de rituele competentie die specifiek te maken hebben met de eigenheid van het desbetreffende werkveld. De auteurs nemen daarbij de werkdefinitie van Sam Goyvaerts als uitgangspunt. *Fons Flierman* doet dit vanuit het perspectief van detentie en benadrukt het belang van rituele sensitiviteit. *Erik Locht* en *Pieter Vos* spreken vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht, en houden onder andere een pleidooi voor meer publieke rituelen, bijvoorbeeld bij de terugkeer van militairen in de samenleving na een uitzending – iets wat bij uitstek zou passen binnen een organisatie die bol staat van de rituelen. *Annemarieke van der Woude* kiest het perspectief van de zorg en vraagt daarbij aandacht voor het speelse karakter van rituelen, het performatieve karakter van taal in het kader van rituelen, en de rituele zelfzorg voor geestelijk verzorgers. *Karin Seijdell*, ten slotte, benadrukt het belang van de ontwikkeling van rituele competentie in het kader van de eerstelijns geestelijke verzorging (GV Thuis). Zij wijst daarbij onder andere op de grote rijkdom aan rituelen waarover de verschillende christelijke tradities beschikken, die ook de geestelijk verzorger in de eerste lijn tot inspiratie kan zijn en waarvan patiënten en hun naasten kunnen profiteren.

Dwars door de bundel heen formuleren enkele promovendi in de geestelijke verzorging hun droom als het gaat om het onderwijs met het oog op de rituele competentie. Zij verrichten promotieonderzoek aan verschillende, Nederlandse kennisinstellingen. Het gaat om korte bijdragen van *Niels den Toom*, *Anieljab de Kraker-Zijlstra*, *Deborah de Koning*, *Iris Wierstra*, *Lenneke Post*, *Bernice Brijan*, en *Nelleke ten Napel-Roos*. Zich onderdopen in andere tradities, de verbinding aangaan met de natuur en het mysterie, oefenen en nog eens oefenen, en de gebaande wegen durven te verlaten: dit zijn enkele lijnen die uit deze bijdragen spreken.

In een afsluitend hoofdstuk staan *Erik Olsman* en *Sjaak Körver* stil bij enkele onderwerpen die in de loop van deze bundel minder of niet aan bod zijn gekomen en toch van belang lijken in het kader van de rituele competentie van de geestelijk verzorger: verbeelding en resonantie, levensbeschouwelijke diversiteit, en de profetische rol van geestelijke verzorging in het kader van ritueel. Daarmee wordt meteen duidelijk dat het onderwerp – rituele competentie – onder de aandacht moet blijven van geestelijk verzorgers, onderzoekers en de beroepsvereniging.

Het is een gevarieerde bundel geworden, de verkenning van een belangrijk onderwerp binnen de geestelijke verzorging. Het is een product

van de samenwerking tussen de verschillende universitaire en HBO-opleidingen. En juist deze samenwerking – iets wat het UCGV vanaf het begin hoog in het vaandel draagt – is het fundament van de verdere ontwikkeling van geestelijke verzorging in Nederland; en internationaal. Van harte hopen wij dat deze bundel daarbij in de praktijk van, het onderzoek naar en het onderwijs in geestelijke verzorging een bijdrage mag leveren.

Opvallend is, bij de bestudering van de praktijkbeschrijvingen, dat de oerelementen – aarde, lucht, vuur en water – een belangrijke rol in rituelen spelen. De essentie van het menselijk bestaan weerspiegelt zich erin. De Amerikaanse kunstenaar *Bill Viola* is erin geslaagd de inwerking van deze oerelementen zichtbaar te maken in zijn werk *Martyrs (Earth, Air, Fire, Water)*.² De confrontatie tussen de vier mensen (martelaren) en de overweldigende natuurkrachten in deze vertraagde videobeelden getuigt³ van het essentiële zoekproces naar betekenis in het menselijk bestaan. Dit zoekproces is niet eenvoudig, soms hardhandig, soms haast niet om uit te houden. Een mens wordt teruggeworpen op haar of zijn essentie. Alleen via rituelen is dit zoekproces toegankelijk en uit te houden. Daaraan dragen geestelijk verzorgers bij, competent, met lichaam en geest.

Referenties

- Kruizinga, R., Körver, J., Toom, N. den, Walton, M., & Stoutjesdijk, M. (Eds.). (2020). *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism*. Eburon.
- Menken-Bekius, C. (1998). *Rituelen in het individuele pastoraat. Een praktisch-theologisch onderzoek*. Kok.
- Olyslaegers, J. (2018). *De zielhouderij*. Academia Press.
- VGZ (2015). *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*. VGZ. <https://vgz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>

2 Dit werk wordt permanent tentoongesteld in de zuidelijke koorgang van St. Paul's Cathedral in London: <https://www.stpauls.co.uk/cathedral-art/bill-viola>. Bill Viola geeft uitleg in dit YouTube filmpje: https://www.youtube.com/watch?v=kYay_DDL3eA.

3 Het Griekse werkwoord *marturein*, waarvan martelaar is afgeleid, betekent *getuige zijn*.